

Korte historie van sociaal-ruimtelijke analyse

VAN RECREATIEKUNDE NAAR SOCIAAL-RUIMTELIJKE ANALYSE

Jaap Lengkeek

Inleiding

De hier gepresenteerde kleine historie van de huidige leerstoelgroep Sociaal/ruimtelijke Analyse is voor het grootste deel eerder verschenen in het openingshoofdstuk van het Liber Amicorum ter gelegenheid van het afscheid van hoogleraar Adi Dietvorst. 'Het toeristisch landschap tussen illusie en werkelijkheid' was de titel van de afscheidsrede, die Adri Dietvorst als hoogleraar sociaal-ruimtelijke analyse hield op 22 maart 2001. Sociaal-ruimtelijke analyse van landgebruik, met bijzondere aandacht voor recreatie en toerisme, om precies te zijn. Een leeropdracht, die zo'n mond vol is, kan worden verwacht in Wageningen, een kleine universiteit die de naam, ongeveer in dezelfde tijd als Dietvorst's aanstelling duurde, veranderde van Landbouwhogeschool in Landbouwuniversiteit en vervolgens in Wageningen Universiteit en Researchcentrum. In Wageningen, om deze instelling maar kortweg aan te duiden, zijn meer uitgebreide en opmerkelijke leerstoelomschrijvingen te vinden geweest. Ik ontleen er enkele aan de studiegids 1974-75: empirische sociologie en sociografie, alsmede de sociale statistiek; de rechts- en staatswetenschappen en het landbouwcoöperatie- en kredietwezen van de niet-westerse gebieden; de zuivelbereiding en de melkkunde; de werktuigkundige aspecten van de landbouwwerktuigkunde; de algemene plantensystematiek en -geografie en in het bijzonder die van de tropen en subtropen; en met als hoogtepunt: delen van de landhuishoudkunde van de tropen en subtropen, t.w. de projectkunde, w.o. te verstaan de organisatie, begeleiding en evaluatie van ontwikkelingsprojecten. Deze literaire incantaties staan in een zeker contrast met de toegepaste en technische teneur van de Wageningse ingenieursopleidingen. Maar, juist omdat Wageningen altijd een kleine universiteit was, met relatief veel studierichtingen en specialisaties, moesten de leeropdrachten op een Procrustusbed worden gelegd, waarvan de afmeting soms tot zeer lang werd opgerekt vanwege de veelheid aan invalshoeken en taken, die binnen één leerstoel moesten worden verenigd.

Recreatiekunde

Onderzoek naar vrije tijd en recreatie heeft een vooroorlogse traditie (Beckers en Mommaas, 1991). Belangrijke impulsen om een terrein van wetenschappelijk onderzoek te ontsluiten kwamen echter vooral voort uit de beleidsinitiatieven na de Tweede Wereldoorlog (zie bv. RNP 1963). Deze waren gericht op aanleg van nieuwe recreatieruimten, doelmatig gebruik ervan en op het veiligstellen van diversiteit in het aanbod van mogelijkheden. Ruimte voor recreatie werd een zaak geacht die in een steeds voller wordend land van cruciaal belang was. Versnippering van recreatieve kwaliteiten vormden een hoofdprobleem: nauwelijks was nog grootschalige, aaneengesloten recreatieruimte te vinden. Nieuwe grootschalige recreatieve elementen achtte men op korte termijn nodig. Veel van dezelfde soort argumenten, die men thans hoort in verband met grootschalige natuurgebieden, werd toen voor de recreatie gebruikt.

Voorafgaand en volgend op de beleidsinitiatieven werden wetenschappelijke onderzoeken en verkenningen uitgevoerd om na te gaan hoe voldoende landelijke recreatieruimte geschapen zou kunnen worden om te voorzien in de behoefte van - overwegend stedelijke - Nederlanders om zich in de open lucht te kunnen ontspannen. De eersten, die aandacht begonnen te besteden aan het recreatievraagstuk waren

Korte historie van sociaal-ruimtelijke analyse

sociograaf Hofstee, hoogleraar aan de Landbouwhogeschool en zijn collega Bijhouwer, hoogleraar Tuin- en landschapsarchitectuur. Ook ontstond belangstelling vanuit de hoek van de Wageningse cultuurtechniek, de wetenschap die de basis moest leveren voor de ingrijpende

naoorlogse reconstructie van de agrarische rurale ruimte in Nederland. Het was de hoogleraar Cultuurtechniek Van Duin, tevens directeur van de Rijksdienst IJsselmeerpolders, die zijn medewerkers voor de 'Ingenieurscolleges Cultuurtechniek' op het spoor van de openluchtrecreatie zette.

Hoe belangrijk het vraagstuk van de recreatieve mogelijkheden ook gevonden werd, tegen de achtergrond van de naoorlogse wederopbouw en het ontstaan van de verzorgingsstaat, de recreatiestudie bleef voorlopig een wat bedeesde loot aan de stam van de vaderlandse wetenschapsbeoefening. De Wageningse sociaal-geograaf Hofstee deed in zijn collegedictaat 'Differentiële sociologie' in 1976 gewag van de kwetsbare positie van de recreatiesociologie, omdat men geneigd was de recreatie te beschouwen als 'een stuk sociale franje'. Beckers gaf in zijn eigen dictaat 'Recreatiesociologie' in 1978 een genuanceerde verklaring voor het fragiele postuur van de nieuwe subdiscipline, die hij omschreef als 'de sociologische analyse en verklaring van het sociaal gedrag in recreatieve situaties, met name in de openlucht en met analyse en verklaring van de (openlucht)recreatie als institutionele sector' (Beckers 1978:1). Wetenschappelijk gesproken was er nog weinig theoretisch fundament, veel onderzoek richtte zich op de ruimtelijke uitingsvormen, zonder veel inzicht in achtergronden, en methodisch-technisch was er veel te wensen over, aldus Beckers. Maatschappelijk gezien waren er ook tal van zwakheden, zoals versnippering van onderzoek met een sterk ad hoc karakter, het ontbreken van cumulatie van kennis en een gebrekkige vertaling van onderzoek naar planning, beleid en vormgeving.

De recreatiestudie was natuurlijk moeilijk los te denken van de bredere context van vrijetijdsvraagstukken. Het Centraal Bureau voor de Statistiek startte in 1957 een omvangrijk onderzoek naar de vrijetijdsbesteding van Nederlanders, waarbij vooral gekeken werd naar avond- en weekendbesteding, liefhebberijen, luister- en kijkgedrag en bezoek aan vermakelijkheidsinstellingen. Naast de interesse in de structurele condities voor vrije tijd in het arbeidsbestel en de algemene tijdsbestedingspatronen was men in dezelfde tijd in de ban geraakt van allerlei problemen van onmaatschappelijkheid of specifiek jeugdgedrag, die met vrije tijd in verband konden worden gebracht. Later kwam met de oprichting van het Sociaal en Cultureel Planbureau in 1974 daar nog het *Tijdsbestedingsonderzoek* (TBO) bij. Het SCP was een duidelijk voortbrengsel van een beleidscultuur van de bloeiende verzorgingsstaat, waarin de maakbare samenleving een centraal gedachtegoed was. Door het tijdsbestedingsonderzoek zou het welzijn van de burger zich in redelijke mate kunnen laten monitoren.

Aan de Utrechtse rijksuniversiteit, de Wageningse Landbouwhogeschool en de Technische Hogeschool Delft vormden zich in omvang bescheiden wetenschappelijke groeperingen, die de bestudering van vrije tijd en openluchtrecreatie met verve ter hand namen (Kerstens, 1966; Wippler, 1968; Hessels 1973; Mulder, 1974).

Aan de Landbouwhogeschool ontstonden in de jaren zeventig een 'Oriëntatie recreatie' binnen Cultuurtechniek en een 'Oriëntatie Recreatiesociologie', binnen de

Korte historie van sociaal-ruimtelijke analyse

studierichting Sociologie. Er ontstond een nauwe samenwerking tussen cultuurtechniek en sociologie op het gebied van inrichting recreatieterreinen en toegankelijkheid van het platteland, recreatief gebruik van oppervlaktewater en stedelijke recreatie. In 1980 resulteerde dit in een geïntegreerde studie naar de capaciteit van recreatiewateren, waaraan ook door de vakgroep Natuurbeheer werd deelgenomen (Beckers, e.a. 1980-1982). Mede als gevolg van deze samenwerking werd in 1985 een Interoriëntatie Recreatiekunde ingesteld in Wageningen, waaraan studenten van uiteenlopende studierichtingen konden deelnemen en waaraan negen verschillende vakgroepen bijdroegen, verenigd in de Werkgroep Recreatie (later Werkgroep Recreatie en Toerisme).

Tussen de toenmalige Katholieke Hogeschool Tilburg en het Nederlands Wetenschappelijk Instituut voor Toerisme te Breda was in het begin van de tachtiger jaren het Centrum voor Vrijetijdskunde opgericht, welke een cursus *Vrijetijdskunde* verzorgde. In de tweede helft van de tachtiger jaren zijn twee leerstoelen ingesteld, Vrijetijdstudies (later -wetenschappen) in Tilburg (Beckers, later uitgebreid met Schorr, Knulst en De Knop) aan de Katholieke Universiteit Brabant, en Recreatiekunde aan de Landbouwniversiteit Wageningen (Dietvorst).

Het recreatieonderzoek ontwikkelde zich in de zeventiger jaren vooral onder invloed van het openluchtrecreatiebeleid, dat zich in het welzijnsministerie van CRM een krachtige plaats had weten te verwerven (studies van o.a. Beckers e.a., 1980; Karsten, 1980). Rond het einde van de zeventiger, begin tachtiger jaren vond dit onderzoek, in opdracht van CRM en de RPD, een zeker hoogtepunt met een complex van studies naar stedelijke recreatie, waarin zowel theorie als empirie een belangrijke plaats hebben. Het enthousiasme voor het recreatieonderzoek kwam onder meer nog tot uitdrukking in de oprichting van een Breed Overleg Recreatieonderzoek en Beleid (BOROB) in 1979, een breed samengestelde beraadsgroep van onderzoekers en beleidsmensen, bijeengebracht door de Stichting Recreatie. Echter, door de plotselinge ommekeer in de nationale economie (stagnatie van de groei, explosieve werkloosheid) en politiek ('heroverwegingsoperatie', terugtrekking en decentralisatie) veranderde het een en ander in de onderzoekswereld. Er kon nog onderzoek tot stand komen naar recreatiegedrag en werkloosheid in 1985 (Anderson en De Jong, 1985 en 1987). Daarna werd het stiller met dit soort onderzoeksopdrachten aan het academische veld van de recreatie. De openluchtrecreatie werd in 1982 als beleidsveld ondergebracht bij het Ministerie van LNV en de belangrijkste lijn van beleidsonderzoek zou al spoedig minder via de universitaire wereld lopen en veel meer via de eigen onderzoeksinstituten van het ministerie, deel uitmakend van de Directie Landbouwkundig Onderzoek. De Stichting Recreatie hief op aandringen van het Ministerie geleidelijk haar beraadsgroepen na 1985 op. Het BOROB stierf een stille dood.

De gedaanteverwisselingen van de recreatiestudie

In de loop der tijd heeft de recreatiestudie in Nederland verschillende gedaanteverwisselingen ondergaan (zie ook Dietvorst en Spee 1991). Veel daarvan is terug te vinden in de Wageningse aanpak. De stevigere verankering van het onderwerp recreatie binnen de universitaire wereld onderstreept het geleidelijk gevestigd raken van een overtuiging dat recreatie en vrije tijd wezenlijke maatschappelijke thema's zijn.

Korte historie van sociaal-ruimtelijke analyse

De *eerste gedaanteverwisseling*, die van een enkelvoudige naar een meervoudige benadering, wordt geaccentueerd door de termen 'studies' en '-kunde'. De disciplinaire optiek (bijvoorbeeld recreatiesociologie) verloor al snel haar primaat, ten gunste van een interdisciplinaire benadering. De Wageningse richting drukte bovendien met 'kunde' de toepassingsgerichtheid uit, die vooral in ruimtelijke zin werd bedoeld. De accenten kwamen in Tilburg en Wageningen verschillend te liggen: in Tilburg een nadruk op de relatie met cultuurwetenschappen, psychologie en marketing; in Wageningen een nadruk op de relatie met ruimtelijke wetenschappen (landschapsarchitectuur, ruimtelijke planning, natuurbeheer, bosbouw). Het belang van ruimtelijke wetenschappen in de benadering van recreatie en toerisme komt ook tot uitdrukking in de latere verandering van naamgeving van de leerstoel Recreatiekunde in: Sociaal-ruimtelijke Analyse, met bijzondere aandacht voor recreatie en toerisme. Deze verandering van titel, in 1997, had de bedoeling ook sterker de rol te onderstrepen van de leerstoel in het bredere veld van Wageningse ruimtelijke wetenschappen dan dat van recreatie en toerisme alleen. Het internationale perspectief is steeds meer een component geworden van de Wageningse vrijetijdstudies.

Hieraan is in het onderwijs en onderzoek uitdrukking gegeven, met als belangrijke institutionele bevestiging de incorporering van de Masters opleiding 'Leisure and Environments' van World Leisure Centre of Excellence (WICE) in de Wageningse universiteit. De integratie van WICE en de leerstoelgroep is vergevorderd.

Een *tweede gedaanteverwisseling* is een verschuiving van zwaartepunten en verdere verspreiding van het recreatieve aandachtsveld onder meer academische instellingen. De instelling van de leerstoelen in Tilburg en Wageningen markeerde de verankering van het aandachtsveld in de academische wereld. De sociologen in Utrecht hebben het terrein van de vrije tijd verlaten. Vanuit de sociale geografie is een groeiende belangstelling voor het werkterrein te constateren geweest (Koetsier en Thissen, 1982). In Groningen zijn twee sociografische leerstoelen, die zich tenminste impliciet bezighouden met recreatie en toerisme in het landelijk gebied en in relatie tot cultureel erfgoed.

In Rotterdam Erasmusuniversiteit is een deeltijdleerstoel ontstaan voor toerisme management, gesponsord door grote bedrijven die belang hebben bij toerisme. Aan de TU Eindhoven wordt in het kader van Urbanistiek gewerkt aan modellen voor vrijetijdsvoorkeuren.

In 1993 is binnen NWO een tijdelijk onderzoeksprogramma opgezet, FUTRO (fundamenteel tijd-ruimte onderzoek op het terrein van toerisme en recreatie), waarvan de doelstelling was het verschaffen van inzicht in de fundamentele eigenschappen van tijd-ruimtelijke transformaties en het vertalen van dat inzicht voor toeristisch-recreatief beleid.

Een *derde gedaanteverwisseling*, die nauw samenhangt met de twee vorige is de verbreding van het studieobject van het interdisciplinaire terrein. Deze verbreding is op verschillende fronten te zien.

De eerste verbreding is een meer integrale benadering van recreatie én toerisme als samenhangende domeinen van vrijetijdsgedrag. Recreatie en toerisme zijn als wetenschapsterreinen lange tijd los van elkaar blijven bestaan, als weerspiegeling van de politiek-bestuurlijke segregatie tussen beide beleidsvelden in Nederland. De koppeling van recreatie en toerisme, eind jaren tachtig in Wageningen en Tilburg,

Korte historie van sociaal-ruimtelijke analyse

heeft interessante nieuwe inhoudelijke impulsen opgeleverd en een sterke internationale dimensie aan het wetenschapsterrein toegevoegd. Nadrukkelijk zijn hierdoor de toeristisch-recreatieve ontwikkelingen in het licht komen te staan van het *duurzaamheidsdebat*, het *postmodernisme debat* en het *globaliserings debat*.

Een tweede verbreding heeft betrekking op de vermenging van stad en platteland. Hierbij gaat het om de relatie tussen vrije tijd, stedelijk wonen op het platteland, vergroening van de stad en verstening van het platteland, stadslandbouw en internationale stedelijke netwerken, die aan open groene ruimte nieuwe betekenissen verlenen. Nieuwe interesses betreffen culturele uitingen in de stedelijke vrijetijdscontext, de enorme groei van 'places of consumption' (vermaakscentra, terrassen, cafés, restaurants, winkels), de aspecten van ethniciteit, nieuwe leefstijlen en de stedelijke vrijetijdsindustrie (multi-purpose vrijetijdscentra). Een overzichtsstudie van de betekenis van vrije tijd, en met name de 'ervaringsindustrie' voor urbane en rurale gebieden is zeer onlangs uitgebracht door de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (Mommaas e.a. 2000).

Een derde verbreding is die van de meer expliciete rol van toerisme, recreatie en vrijetijdsbesteding in de herstructurering van het platteland. Hier liggen directe koppelingen met de rurale sociologie en de plattelandsgeografie. Het gaat zowel om de vormgeving van de rurale idylle (zie ook vorige verbreding), de reconstructie van het rurale, functiescheiding en functiemenging (zie bv. verbrede plattelandsontwikkeling) en de bijdrage van toerisme aan de economie en leefbaarheid van het platteland.

Een vijfde verbreding is die van een meer integrale benadering van recreatie, toerisme en natuur. Dit aandachtsveld heeft in tegenstelling tot de andere verbredingen wel een lange voorgeschiedenis, maar de accenten zijn toch drastisch verschoven.

Het *ecotoerisme debat* geeft een internationale optiek op zowel gedragsbeïnvloeding van bezoekers aan kwetsbare natuurgebieden als streefbeelden voor ontwikkeling.

Een zesde verbreding gaat om behoud en ontwikkeling van lokale identiteit, authenticiteit en cultureel erfgoed. Toerisme en andere vormen van vrijetijdsbesteding kunnen beeldbepalend worden voor de culturele en ruimtelijke omgeving. Tot de verbreding behoort studie naar de manieren waarop beelden, identiteiten en verbeeldingen worden geproduceerd en gerepresenteerd.

Een zevende verbreding bouwt voort op de vroegere interesse in toeristisch-recreatief gedrag en achtergronden. De overwegend beschrijvende benadering van gedrag en drijfveren is in het licht geplaatst van theorieën over leefstijlen en consumptiepatronen. Er ligt daarmee een relatie naar een meer sociologisch-fenomenologische benadering van ervaringswerelden en een omgevingspsychologische en naar de meer marketing georiënteerde aanpak. Verbeelding, voorkeuren en waarderingen kunnen integraal worden onderzocht met de tijd-ruimtelijke patronen van het gedrag, waarvoor methoden en technieken volop in ontwikkeling zijn.

Een achtste verbreding is die van de zeggenschap bij toeristisch-recreatieve 'transformaties'. De wereld van toerisme en recreatie wordt gekenmerkt door veel en heterogene belangen. Deze belangen kunnen verbonden zijn met zeer ongelijke machtsbronnen. Zeggenschap verwijst naar de invloed die actoren kunnen uitoefenen op ontwikkelingen en processen. Twee relevante voorbeelden zijn: de organisatie en profilering van de toeristisch-recreatieve sector van georganiseerde, maar zeer ongelijke belangen (bedrijven, branche- en belangenbehartigingsorganisaties, verenigingen, actiegroepen etc.) en inschakeling van lokale groepen bij de toeristisch-

Korte historie van sociaal-ruimtelijke analyse

recreatieve productontwikkeling. Dit laatste geschiedt vanuit oogpunt van direct voordeel of van leefbaarheid, mede tegen de achtergrond van een toenemend belang van de vrijetijdskarakteristieken van de woonplek.

Een negende verbreding is integrale aandacht voor netwerken en ketens, die de toeristisch-recreatieve productontwikkeling dragen en vormgeven. Dietvorst pleitte in zijn inaugurele rede al voor een netwerk benadering (Dietvorst 1989). AIO-onderzoek en opdrachtonderzoek op dit terrein van ketens en netwerken loopt op dit moment in Rotterdam en Wageningen. Hier raakt deze invalshoek aan de Wageningse rurale en ontwikkelings sociologie en de economische ketenbenadering.

Een tiende verbreding levert de inschakeling van ICT en de ontwikkeling van de digitale samenleving. Omdat de digitalisering van informatie in de samenleving een enorme invloed zal uitoefenen op de vrije tijd in het algemeen, en het toerisme in het bijzonder, vormt dit een omvangrijk onderzoeksterrein, dat nog maar ten dele in beeld is. De digitale representatie zal vérstrekkende invloed uitoefenen op het keuzegedrag van toeristen en recreanten. Bovendien kunnen digitale technieken worden ingezet bij planvorming en vormgeving, waarmee voor actoren van diverse achtergrond (bewoners, ondernemers, beleidsmakers etc.) de consequenties van keuzen inzichtelijk en onderhandelbaar gemaakt kunnen worden.

Een *vierde gedaanteverwisseling* van de recreatiestudie is dat deze als specifieke invalshoek verdampt is, ten faveure van een post-paradigmatisch en transdisciplinair perspectief. Na zo'n 30 jaar recreatie en toerisme onderzoek zijn er tal van 'paradigma's' ontstaan, die naast elkaar bestaan, zonder dat één paradigma de benadering van het object overheerst.

Veel van de overwegend 'positivistische' wetenschapstraditie van de 'openlucht recreatie-fase' is blijven doorwerken in onderzoek naar gebruik en kwaliteiten van de omgeving. Dat blijkt onder meer uit een langdurige concentratie op gebruikswaarden van de omgeving, waaraan later de belevingswaarden als object zijn toegevoegd, beide onderzocht op beperkt theoretische basis met een sterk empirische inslag, direct refererend aan beleidsvragen en normatieve doelstellingen. Ook wordt gebruik gemaakt van bedrijfskundige modellen, die toerisme als praktisch vraagstuk poneren en minder als maatschappelijk vraagstuk problematiseren.

Elders is gedurende lange tijd een 'structuratie-perspectief' gehanteerd, ontleend aan de Britse socioloog Giddens (1979).

Met dit perspectief wordt een model gegeven voor de permanente, wederzijdse relatie tussen actor en structuur, waarmee vooral een 'heuristisch' kader is geschapen om maatschappelijke verschijnselen te onderscheiden en te duiden. Daaraan is een meer empirisch arbeidstijd- en tijdbudgetbenadering verbonden, waarmee tal van studies zijn voortgebracht over veranderingen van de betekenis van vrije tijd in de veranderende samenleving (waaronder een omvangrijk onderzoek naar trends en scenario's).

Voorts is een 'interactionistisch' perspectief gebruikt (recreatie en vrije tijd is wat men definieert en als zodanig waarneemt). In de jaren tachtig is daar een optiek bijgekomen, die zowel de institutionele sector als de leefwereld, een duidelijkere theoretische plaats gaf, ontleend aan de kritische sociologie van de Frankfurter Schule, m.n. Jürgen Habermas. Het leefwereld concept is vervolgens nader uitgediept in fenomenologische zin (voortbouwend op het werk van Alfred Schutz) en gekoppeld aan de toeristische sociologie van Erik Cohen. Beeldvorming en verbeelding staan

Korte historie van sociaal-ruimtelijke analyse

daarin centraal (Lengkeek 1996). De nieuwe netwerk benadering heeft sterke relaties met Long's actor-centrische invalshoek (Long 1992).

Tegenwoordig wordt daarnaast een postmoderne optiek gebruikt om de hedonistische kanten van de vrije tijd te interpreteren, waarbij begrippen als 'spektakel' naar voren worden gebracht om aan te geven hoe het toeristisch-recreatieve universum alom tegenwoordig is. In dat universum gaat het niet meer om authenticiteit, maar om gemakkelijk te 'consumeren' esthetische en andere genoegens, waarbij 'beeld' en realiteit als het ware zijn omgedraaid. De verbeelding vormt de realiteit.

Vanuit de sociale geografie is, blijkens een artikel van Ashworth en de Haan (1998) in Geografie, ondanks hooggespannen verwachtingen dat een vrijetijdsgeografie in aantocht zou zijn (Koetsier en Thissen, 1982), geen eenduidig paradigma ontstaan, maar wordt ook de aandacht voor bijvoorbeeld toerisme als geografisch vraagstuk aangestuurd door uiteenlopende invalshoeken.

Intussen is voor het brede aandachtsveld van de vrije tijd, en zeker ook voor de specifiekere domeinen van recreatie en toerisme, niet alleen een multi- of interdisciplinaire aanpak ontstaan, maar is zelfs de relevantie van scheidingswanden tussen disciplines aanzienlijk verminderd. Het wordt steeds onduidelijker wat het verschil is tussen een (recreatie)sociologische en andere maatschappijwetenschappelijke benaderingen van recreatie en toerisme, of dit nu vanuit geografie is, omgevingspsychologie, rurale sociologie of andere subdisciplines.

Vanuit de DLO instituten, in samenwerking met Wageningen Universiteit (tegenwoordig samen in Wageningen Universiteit en Researchcentrum), gaat sinds kort een sterke impuls uit voor een directe koppeling sociale wetenschappen, natuurwetenschappen en beleidswetenschappen tot een meer geïntegreerde 'Delta' benadering ($\alpha + \beta + \gamma = \delta$). Ook dit heeft verstrekkende consequenties voor de recreatiestudie van weleer. De Delta-aanpak doorbreekt opnieuw scheidlijnen, deels uit fundamentele overwegingen, deels uit de pragmatiek om bestaande expertise beter op elkaar te betrekken en te benutten.

Door de koppeling van benaderingen wordt ook een meer integraal ontwerpend onderzoek mogelijk.

Om het voorgaande beeld van verdamping van scheidlijnen en co-existentie van veel paradigma's aan te vullen, moet gewezen worden op een specifieke legitimatie van de zogeheten 'ervaringskennis'. De wetenschappelijke kennis ontleent haar legitimiteit aan herhaalbaarheid en toetsbaarheid. In aansluiting op nieuwe sturingsconcepten, zoals interactieve planvorming en interactief ontwerpen, wordt meer en meer aandacht geschonken aan de zogeheten 'ervaringskennis', die in de maatschappelijke praktijken wordt voortgebracht, waarbij de legitimiteit van deze kennis hieruit bestaat dat voor groepen mensen met hun specifieke belangen dát de werkelijkheidsdefinitie vormt, waarmee zij wensen te werken, bijvoorbeeld in besluitvormingssituaties. De wetenschappelijke kennis is beperkt door de zelf gekozen theoretische en methodische uitgangspunten. De toegepaste wetenschap is doorgaans bovendien beperkt door beleidsintenties. De ervaringskennis is beperkt door het onmiddellijke belang dat er mee gemoeid is, in relatie met de machtspositie van de betrokkenen.

Korte historie van sociaal-ruimtelijke analyse

De ervaringskennis vormt een tegenwicht tegen de wetenschappelijke en beleidsmatige expertise. Tezamen geven zij een 'transdisciplinair' kader.

Complexen, transformaties en de leefwereld

De positie van Dietvorst binnen de uitwaaierende recreatiestudie kan nu vervolgens nader worden aangegeven. Ik doe dit heel kort, schetsmatig en pretendeer geen enkele volledigheid. Als sociaal geograaf had hij weliswaar een actieve bijdrage geleverd in Nijmegen aan de studie van recreatie en toerisme, maar zijn optiek is onmiskenbaar geografisch gebleven. En zoals de geografie een breed blikveld heeft, zo gold dat ook voor hem. De geografische inslag is vooral goed merkbaar geworden in het onderwijs dat door hem werd verzorgd.

Bij zijn inaugurele rede introduceerde hij het begrippenpaar 'complexen en netwerken', waarbij de samenhang van toeristisch-recreatieve elementen centraal stond. Elementen zijn niet willekeurig in de ruimte gespreid, maar behoeven in zekere mate elkaars nabijheid en aanvulling (Dietvorst 1989). De ordening van dit soort complexen kan op verschillende schaalniveaus optreden. De implicatie is dat de organisatie van het aanbod een ander soort samenwerking (netwerkvorming) vergt dan in het traditionele openluchtrecreatiebeleid en ook een minder gefragmenteerde inzet van marktpartijen dan in het toerisme gebruikelijk was.

Het is vooral de complextheorie die in onderzoek, zoals bv. voor Enkhuizen is uitgewerkt (Jansen 1991). De netwerkbenadering heeft een uitwerking gekregen in het promotieonderzoek van Janine Caalders (zie elders in dit boek). Ook in het onderzoek van Berkers e.a. (1996) is ingegaan op de netwerken in de toeristisch-recreatieve sector en geanalyseerd hoe nieuwe overlegplatforms een rol spelen binnen de veranderende overheidsbemoediging met het beleidsveld.

Samen met Spee heeft Dietvorst geprobeerd een goed overzicht te krijgen van de stand van zaken van het onderzoek naar recreatie en toerisme. Ik verwijs in dit inleidende hoofdstuk naar deze horizonverkenning (Dietvorst en Spee, 1991).

De opgave die er in het afgelopen decennium lag voor de leerstoel Recreatiekunde, later Sociaal-ruimtelijke Analyse, was tweeledig: het invullen van geconstateerde hiaten in het onderzoek en het verschaffen van een gemeenschappelijk referentiekader voor de onderzoekers, die vanuit verschillende disciplines opereerden in een snel veranderend en uitwaaiierend wetenschappelijk veld. Dietvorst heeft in verband met de laatste opgave twee aanvullende opties verschaft. Ten eerste verwees hij bij zijn inaugurele rede naar transdisciplinariteit, waarbij succesvolle theoretische concepten van de ene discipline worden overgedragen aan de andere (Van Doorne en Ruys, 1988). Pas tien jaar later wordt dit idee prominent in Wageningen voor de ruimtelijke wetenschappen naar voren geschoven (Dammers, e.a. 1999). Ten tweede heeft hij een model van toeristisch-recreatieve transformaties geconstrueerd dat een schoonheidsprijs verdient vanwege zijn eenvoud (Ashworth and Dietvorst 1995). Het model gaat uit van een toeristisch-recreatieve 'resource', die onder meer bestaat uit landschap, stedelijke patronen, cultuur, economisch kapitaal en sociale verbanden. Deze resource wordt omgezet in toeristisch-recreatief product door middel van twee inter-acterende processen: materiële reproductie en symbolische reproductie. Met andere woorden, de resource wordt als hardware veranderd en aangepast en voorzien van nieuwe betekenissen. De reproductie vindt plaats doordat aanbieders (overheden,

Korte historie van sociaal-ruimtelijke analyse

particuliere organisaties en ondernemers, maatschappelijke groepen) de hardware veranderen, om daarmee inkomsten te verwerven, te voldoen aan maatschappelijke doeleinden of uitdrukking te geven aan lokale belangen van bewoners. Tegelijkertijd vindt reproductie plaats doordat recreanten en toeristen als consumenten de betekenissen aangrijpen om hun vrije tijd op te richten, en met het consumptieve gedrag het product mede vormgeven.

Gegeven de massaliteit van de toeristisch-recreatieve consumptie betekent dit een overweldigende invloed op alles wat maar 'resource' is en wat wordt getransformeerd tot 'product'. Het zogeheten 'transformatiemodel' heeft primair een heuristische functie. Het helpt om op een bepaalde en consistente manier te kijken naar de toeristisch-recreatieve ontwikkelingen. Het tijdruimte onderzoek naar 'complexen' verbindt in zekere mate de materiële en symbolische reproductieprocessen, doordat het laat zien hoe de consument mede vormgeeft aan de samenhang in het doorgaans versnipperde en samengestelde product.

Dietvorst heeft terecht gewezen op de verschillen in snelheid, waarmee transformatieprocessen plaatsvinden. Enerzijds gaat de omloopsnelheid van het sterk gecommmercialiseerde toeristisch product sneller en sneller, om daarmee aan ondernemers en investeerders een snelle 'return on investment' te geven. Omwille van een efficiënte exploitatie is veel toeristisch product 'gestandaardiseerd': makkelijk aan te bieden, meesurfend op de golven van wat in een snel veranderende markt 'in' is, en zonder de grote risico's van iets dat zijn waarde nog niet heeft bewezen. Het gevolg is een betrekkelijk onthutsend, uniform beeld van het doorsnee toeristisch product, niet alleen in Nederland, maar over de hele wereld. Anderzijds wordt juist in bepaalde transformatieprocessen de traagheid van veranderingen benadrukt. Het platteland wordt steeds aantrekkelijker voor gehaaste mensen om daar met vroeger te worden geconfronteerd, en met cultuurhistorische waarden die nu juist de rust van behoud en reconstructie uitstralen. In deze processen wordt de verandering eerder omgekeerd, achterwaarts in de geschiedenis, en zo veel mogelijk geremd of zelfs ontkend.

Het transformatiemodel biedt geen theorie of paradigma, maar ordent de onderzoeksinspanning die op theoretische verdieping is gericht. Twee benaderingen zijn in uitwerking: de netwerkaanpak, met name aan de productiekant, wordt theoretisch en empirisch verbreed met de ketenbenadering (zie Van der Duim, elders in dit boek); de transformatieprocessen worden nadrukkelijk in verband gebracht met ontwerp- en besluitvormingsprocessen, waarbij de innovatieve potenties worden geoptimaliseerd en een draagvlak wordt gecreëerd bij allerlei belanghebbenden en 'stake-holders' door interactieve technieken tijdens het reproductieproces (zie bijdrage van Philipsen).

De interesse van Dietvorst is de laatste jaren steeds sterker uitgegaan naar de symbolische reproductieprocessen, hetgeen ook zijn neerslag heeft gevonden in een OIO-project, gericht op de beeldvorming en representatie van het toeristisch landschap (zie Boomars, elders in dit boek). Vooral de laatste tijd accentueerde hij graag het belang van de leefwereld tegenover de systeemwereld van overheden en commerciële organisaties. Daarmee wordt nog opnieuw recht gedaan aan de verkenningen die zijn uitgevoerd om het perspectief van Jürgen Habermas toe te passen op het recreatieonderzoek (zie o.a. Lengkeek, 1992; 1994; Brouwer, 1999). In de bijdrage van Maarten Jacobs aan dit boek wordt het leefwereldconcept weer op een

Korte historie van sociaal-ruimtelijke analyse

eigen wijze gebruikt om de verschillende betekenissen van het landschap onder te verdelen in aparte domeinen van legitimatie voor aanspraak op de ruimte.

Processen en thema's

De omvorming van resource naar product, zoals wordt gerepresenteerd in het transformatiemodel, en de opname van het getransformeerde product wederom als onderdeel van de resource, zijn processen die kenmerkend zijn voor de hedendaagse tijd. Toch wordt nog onvoldoende ingezien hoe ingrijpend die zijn en dat het niet alleen gaat om nieuwe toeristische productjes in een omgeving die verder door andere functies wordt gedomineerd. Deze processen hebben wel degelijk vérstrekkende consequenties voor de leefomgeving, dichtbij huis en ver van huis. Het aandachtsveld van de leerstoelgroep is inmiddels ook internationaal gericht, ver van huis, met een belangrijk accent op duurzaamheid in ontwikkelingslanden.

Toerisme wordt wel eens vergeleken met de nieuwe grote volksverhuizing (geen plek ter wereld meer zonder toerisme) en de nieuwe industriële revolutie (de productie van ervaringen als grootste economische groeisector). Andere vrijetijdsdomeinen hebben evenzeer een onontkoombare maatschappelijke relevantie gekregen, dicht bij huis. Niet voor niets wordt er gesproken over de economie van ervaring en vermaak. In hun boek *The Experience Economy* (1999) wijzen de Amerikaanse economen Joseph Pine en James Gilmore op de enorme betekenis van het dramatisch element in de ervaring, als verhandelbare waar (zie ook Mommaas e.a., 2000).

Wat zijn nu de belangrijkste vraagstukken die met deze ontwikkelingen in de vrije tijd naar voren komen? Ik zal een aantal processen en thema's kort de revue laten passeren, overigens zonder de pretentie daarmee volledig te zijn.

Een eerste proces is dat van de globalisering en re-localisering. De wereld komt dichterbij voor iedereen, ontwikkelingen op één plaats kunnen overal hun repercussies hebben, en de gedaante waarin de wereld verschijnt begint trekken van eenvormigheid te krijgen, in extreme vorm aangeduid als MacDonaldisering en Disneyficatie. Tegenover de tendentie van wereldomspannende verbanden, staat een geneigdheid om het specifieke en het lokale te benadrukken. Niet alleen wordt het specifieke gevonden in het reeds bestaande, ook wordt lokale eigenheid uitgevonden en gereconstrueerd als toeristische attractie (Brouwer 1999).

Een tweede proces, samenhangend met de schaalvergroting genoemd in het voorgaande, is tijdruimtelijke differentiatie en fragmentatie (zie o.a. Giddens 1979), een proces van uiteenvallen van individuele en collectieve gedragingen in verschillende soorten tijdpatronen die met verschillende plaatsen worden verbonden. Bovendien worden veel sociale relaties ontkoppeld van hun lokale inbedding (tijdruimte distantiatie). Castells (1996) besteedt aan deze verschijnselen veel aandacht in zijn boek over de netwerksamenleving. Samenhangend hiermee kan worden gewezen op processen van individualisering en flexibilisering.

Een derde proces is dat van kapitaalaccumulatie en comodificatie van de ruimte (zie o.a. Harvey, 1990). Economische processen zijn belangrijke sturende krachten voor transformaties van de ruimtelijke omgeving, die direct te maken hebben met het primaat van de Westerse kapitalistische samenlevingen. Enerzijds leidt dit tot welvaartsgroei (een belangrijke voorwaarde voor vrije tijd), anderzijds worden kwaliteiten van de omgeving steeds meer gevormd door de waarde die deze krijgen

Korte historie van sociaal-ruimtelijke analyse

als hulpbron voor consumptie (ervaring). Een ontwikkeling die hiermee samenhangt is bijvoorbeeld het toenemende belang van het platteland als consumptieruimte.

Een vierde proces laat de ontwikkeling zien van twee tegengestelde relevanties van tijd: versnelling en vertraging. Allerlei processen, zoals samenhangend met de dynamiek van kapitaal, laten een voortdurende versnelling zien. Producten krijgen een hoge omloopsnelheid, toeristische omgevingen laten een steeds kortere productlevenscyclus zien (producten worden daarom gestandaardiseerd), en interacties tussen mensen, zelfs op grote afstand, worden gekenmerkt door onmiddellijkheid. Deze versnellende krachten laten hun symptomen zien in gejaagdheid en stress. Een tegenkracht is zichtbaar in accentueringen van nostalgie, behoud en reconstructie, ecologisering van de ruimte met autonome, trage natuurlijke processen en sinds enige tijd een zelfs door de politiek gesteunde roep om 'onthaasting'.

Een vijfde proces is dat van esthetisering en visualisering, waarbij steeds meer de zichtbare kenmerken van ruimte centraal komen te staan in de toeristisch-recreatieve ervaring en consumptie. Hiermee gaat gepaard een grote mate van oppervlakkigheid, waarmee de relatie tussen bezoeker en omgeving kan worden gekenmerkt.

Gecombineerd met het proces van comodificatie kan deze esthetiserende tendentie diep ingrijpen in de vormgeving van de ruimte.

Het is in dit bestek uiteraard mogelijk om veel verder te gaan met het signaleren van centrale thematieken en processen. Bruikbare pogingen daartoe zijn onder meer te vinden in de onderzoeksnotitie van de Tilburgse vrijetijdsonderzoekers 'Recreatie 2020' (Van der Heuvel e.a., 1997).

De groene ruimte en stad-land relaties

De genoemde processen vinden hun neerslag in wat thans in Nederland wordt aangeduid als 'de groene ruimte'. De groene ruimte is zelf een transformatie van het platteland, dat echter niet meer zoals voorheen gedomineerd wordt door agrarische functies, maar dat mede betekenis krijgt door ecologische functies, agrarische pluri-activiteit, vrijetijdsbesteding, wonen in de rurale idylle, nieuwe relaties met de stedelijke concentraties en een strijdperk van aanspraken vormt. Een nieuw platteland, dus, wat de groene elementen vormt in een verder stedelijk weefsel, dat de landsgrenzen overschrijdt. In dit nieuwe stadplatteland manifesteren zich allerlei processen, die hiervoor zijn geschetst. Deze ruimte is 'space', waarin deze processen zich voltrekken, maar ook 'place', een geheel van plekken met eigen kenmerken. Tegen tendenties van uniformering en versnelling in, die zich in de samenleving als geheel voordoen, probeert men meer en meer de nadruk te leggen op de sferen en kwaliteiten die bepaalde plekken hebben. Het gaat dan om ruimtelijke differentiatie, bijvoorbeeld in termen van 'traag' en 'snel' en het bewust creëren van plekken met uiteenlopende ervaringskwaliteiten en sferen. Drie belangrijke aandachtspunten zijn: het wonen in de groene ruimte, de ecologische waarden, die met ervaringswaarden kunnen samenvallen, en de vrijetijdsindustrie. Tussen deze elementen bestaan grote potentiële spanningen. Een spanning bestaat bijvoorbeeld tussen de denkwijze waarin de ruimtelijke inrichting primair wordt afgestemd op de vervulling van maatschappelijke behoeften in de sfeer van wonen, werken of recreëren en dergelijke enerzijds en de 'van nature' gegeven ecologische uitgangspunten voor inrichting anderzijds. Een spanning kan ook ontstaan bij een marktgerichte benadering van de maatschappelijke en ruimtelijke ontwikkeling, binnen de grenzen die daaraan door het publiek- en privaatrecht zijn gesteld. In de westerse wereld kunnen eigendomsrechten

Korte historie van sociaal-ruimtelijke analyse

(al dan niet onderworpen aan de vastgestelde beperkingen) vrijelijk worden verhandeld. Met andere woorden, er is een markt voor, waaruit die de ruimtelijke organisatie en inrichting stuurt.

Deze spanningen in de groene ruimte geven ook aanleiding voor nieuwe interacties tussen organisaties. Deze interacties kunnen bepalend zijn voor het ontwikkelen van zogenaamde 'innovatiemilieus' (zie Castells & Hall, 1994). Een belangrijke behoefte, die in de steeds complexer wordende groene ruimte groeit, gaat uit naar het creëren van kennisnetwerken, waarin wetenschappelijke en praktische kennis wordt ingebracht, op peil gehouden en al dan niet interactief aan een breed publiek van belanghebbenden ter beschikking komt. Dit soort kennisnetwerken formeert zich thans om bepaalde thematieken heen (water; meervoudig ruimtegebruik; landbouw), waarmee vooral deskundigen hun expertise en invalshoeken kunnen delen. Kennisnetwerken zullen derhalve een belangrijke functie vervullen in de interacties en discoursen over de groene ruimte. Een opgave voor de toekomst is onder meer om de kennisinfrastructuur een bredere bruikbaarheid en toegankelijkheid te geven.

De genoemde processen in de groene ruimte geven een veranderende context waarin de institutionele wereld van recreatie en toerisme moet kunnen opereren. In de jaren tachtig heeft dit geleid tot een streven naar terugtreden van de overheid, decentralisering en privatisering. De intergemeentelijke samenwerkingsverbanden voor de traditionele openluchtrecreatie voorzieningen hebben het in die context van vermarkting en krimp van de publieke sector erg moeilijk gekregen. Op dit moment wordt opnieuw een crisis en veranderingsbehoefte ervaren, om de gevestigde institutionele structuren te vervangen dan wel aan te vullen met nieuwe samenwerkingsvormen en netwerken. Mede door de heterogeniteit van de toeristisch-recreatieve sector blijkt het vormen van werkbare en uitgebalanceerde nieuwe allianties voor productontwikkeling nog een moeilijke opgave.

De leerstoel Sociaal/ruimtelijke Analyse

Na het vertrek van Dietvorst heeft het hiervoor besproken uitdijende vakgebied zowel een sterke groei als verankering laten zien.

Bij de ambtsaanvaarding van de leeropdracht door Jaap Lengkeek werd de naam van de leerstoel veranderd in Sociaal Ruimtelijke Analyse, zonder verdere toevoegingen. In 2003 ontstond onder auspiciën van de leerstoelgroep en World Leisure-WICE de tweejarige MSc Leisure, Tourism and Environment, een van de eerste opleidingen in het nieuwe BaMa model in Wageningen. In 2004 werd de voormalige opleiding landinrichtingswetenschappen volgens het nieuwe systeem aangeboden als deels als Bachelor Landschap, planning en ontwerp, waarin vakken van de leerstoelgroep geïntegreerd werden opgenomen. Niet als aparte specialisatie. Het doctoraal gedeelte kwam terecht in de MSc Landscape Architecture and Planning, waarbinnen de leerstoelgroep een specialisatie Socio-spatial Analysis. Het vakgebied werd structureel uitgebreid met een deelgebied Omgevingspsychologie en een deelgebied Historische Geografie.

Literatuur

Anderson, E.A. en H. de Jong (1985), Recreatie in een veranderende maatschappij. Deel 1: een literatuurstudie. Mededelingen van de Werkgroep Recreatie. Landbouwniversiteit: Wageningen.

Korte historie van sociaal-ruimtelijke analyse

- Anderson, E.A. en H. de Jong (1987), Recreatie in een veranderende maatschappij. Deel 2: een casestudie. Mededelingen van de Werkgroep Recreatie. Landbouwniversiteit: Wageningen.
- Ashworth, G.J. and A.G.J. Dietvorst (1995), Tourism and spatial transformations. CAB International: Wallingford.
- Ashworth, G.J. en T.Z. de Haan (1998), Op zoek naar toeristische geografie. Rondgang langs de sociale geografie. *Geografie*, maart 1998:37-40.
- Beckers, Th.A.M. (1978), Inleiding in de rekreatiesociologie. Vakgroep Sociologie en sociografie. Landbouwhogeschool: Wageningen.
- Beckers. e.a. (1980), Huisvrouwen uit of thuis. De recreatie van huisvrouwen in de woonomgeving, deel I. Landbouwhogeschool: Wageningen.
- Beckers, T.A.M., J.H.Loedeman, R.C.A. Meester, J.L.M. van der Voet, L.Gauthier en H. van der Hoeve (1980-1982), Vaar wel: een literatuuronderzoek naar de mogelijkheden van het bepalen van de capaciteit van waterrecreatiegebieden. Mededeling/Afdeling Natuurbeheer, nr. 205. Landbouwhogeschool: Wageningen.
- Beckers, Theo en Hans Mommaas (red.,1991), Het vraagstuk van den vrije tijd. 60 jaar onderzoek naar vrije tijd. Stenfert Kroese Uitgevers: Leiden/Antwerpen.
- Berkers, R., J. Lengkeek en J.L.M. van der Voet (1996), Regionale belangenbehartiging: keuze- en organisatieprobleem. Analyse van belangenbehartiging in de sector recreatie en toerisme. Werkgroep Recreatie en Toerisme. Rapport nr. 50. Landbouwniversiteit: Wageningen.
- Brouwer, R. (1999), Toerisme in de arena. Een sociologische reflectie op de betekenis van toeristische attractievorming voor de sociale en fysiek-ruimtelijke omgeving in de Euregio Maas-Rijn. Dissertation. Landbouwniversiteit: Wageningen.
- Castells, M. (1996), The rise of the network society. Blackwell: Oxford.
- Castells, M. and P. Hall (1994), Technopoles of the world: the making of twenty-first century industrial complexes. Routledge: London.
- Dammers, E., R.P. Kranendonk en P.J.A.M. Smeets (1999), Innoveren en leren: kennismanagement en plattelandsvernieuwing. Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek: Den Haag.
- Dietvorst, A.G.J. (1989), Complexen en netwerken: hun betekenis voor de toeristisch-recreatieve sector. Inaugurale rede. Landbouwniversiteit: Wageningen.
- Dietvorst, A.G.J. en R.J.A.P. Spee (1991), Wat weten we van recreatie en toerisme?. Een beschouwing over kennis en kennishiaten. Met een bibliografie over de periode 1986-1991. Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, studierapport 20. NRLO/Landbouwniversiteit: 's Gravenhage.
- Doorne, F.J.M. en P. Ruys (1988), Conceptuele en organisatorische voorwaarden voor interdisciplinair onderzoek. In: F.J.M. van Doorne, J.J. Vromen en J. van Wezel (red., 1988), Interdisciplinairiteit, wetenschap en beleid. Leuven/ Amersfoort.
- Giddens, A. (1979), Central problems in social theory. Action, structure and contradiction in social analysis. MacMillan: London.
- Harvey, D. (1990), The condition of postmodernity. Basil Blackwell: Oxford.
- Hessels, A. (1973), Vakantie en vakantiebesteding sinds de eeuwwisseling. Gianotten: Tilburg/Breda.
- Heuvel, Mark van der, Theo Beckers, Gerton Heyne en Jac Geurtz. (1997), Recreatie 2020. Bouwstenen voor een visie op de kwaliteit van de leefomgeving in de 21e eeuw. Vakgroep Vrijtijds wetenschappen/IVA, Katholieke Universiteit Brabant: Tilburg.
- Jansen, M. (1991), Meer profiteren van het toerisme in Enkhuizen. Rapport nr. 12 Werkgroep Recreatie. Landbouwniversiteit: Wageningen.

Korte historie van sociaal-ruimtelijke analyse

- Karsten, L. (1980) Recreatie van de binnenstadbewoners: Een explorerend onderzoek naar de vrijetijdbesteding en beleving van in de binnenstad wonende leden van een- en tweepersoonshuishoudens. Instituut voor Stedebouwkundig Onderzoek: Delft.
- Kerstens, A.P.C. (1966) Platteland en recreatie. Landbouwhogeschool: Wageningen.
- Koetsier, J.A. en F. Thissen (1982), Recreatie en geografie. In: B. de Pater en M. Sint, red. Rondgang door de sociale geografie. Wolters Noordhoff: Groningen/Amsterdam.
- Lengkeek, J. (1992 red.), Recreatie en toerisme: wiens belang? Over rolverdeling, kwaliteit en duurzame ontwikkeling. Mededelingen van de Werkgroep Recreatie, nr.19. Landbouwniversiteit: Wageningen.
- Lengkeek, J. (1994), Een meervoudige werkelijkheid. Een sociologisch-filosofisch essay over het collectieve belang van recreatie en toerisme. Dissertatie. Landbouwniversiteit: Wageningen.
- Lengkeek, J. (1996), Vakantie van het leven. Over het belang van recreatie en toerisme. Boom: Amsterdam.
- Long, N. (1992), From paradigm lost to paradigm regained? The case for an actor-oriented sociology of development In: N. Long and A. Long (eds), Battlefields of knowledge. Routledge: London/New York.
- Mommaas, H., W. Knulst en M. van der Heuvel (2000), De vrijetijdsindustrie in stad en land. Een studie naar de markt van belevenissen. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid: 's-Gravenhage.
- Mulder, A.F. (1974), Territorium-verschijnselen in een recreatielandschap. Universitaire Pers: Delft.
- Pine, B. J. and J.H. Gilmore (1999), The Experience Economy. Harvard Business School Press: Harvard.
- Rijksdienst van het Nationale Plan. (1962), Mensen op Zondag. Staatsdrukkerij en uitgeverijbedrijf: 's-Gravenhage.
- Rijksdienst voor het Nationale Plan (1963), Recreatieruimten in Nederland.
- Studierapport van het Bureau Rijksdienst voor het Nationale Plan. Publicatie nr.15. Staatsdrukkerij en uitgeverijbedrijf: 's-Gravenhage.
- Wippler, R. (1968), Sociale determinanten van vrijetijdsgedrag. Van Gorcum: Assen.